

משבר הקורונה, החברה החרדית ושוק העבודה העתידי

אתגרים כלכליים והזדמנויות

ניצה (קלינר) קסיר
אסף צחור-שי

יולי 2020

משבר הקורונה, החברה החרדית ושוק העבודה העתידי:

אתגרים כלכליים והזדמנויות

ניצה (קלינר) קסיר* ואסף צחור-שי**

תמצית

מגפת הקורונה הביאה בעקבותיה משבר כלכלי עמוק, המקיף את האוכלוסייה כולה ובתוכה גם את החברה החרדית. עבודה זאת בוחנת את האתגרים ואת ההזדמנויות של החברה החרדית בשוק העבודה, העולים בעקבות המשבר הנוכחי. זאת באמצעות ניתוח המצב הכלכלי של החברה החרדית לפני המשבר ולאחריו, ובאמצעות ניתוח של משברים קודמים. ניסיון העבר, כמו גם סימנים ראשונים העולים מהמשבר הנוכחי, מעידים על כך שהאוכלוסיות החלשות בשוק העבודה, ובהן החברה החרדית, נפגעות באופן קשה יותר מהאחרים. זאת ועוד: כשבוחנים את שיעורי האבטלה, מסתבר שלא רק הפגיעה באוכלוסיות האלה קשה יותר, אלא גם זמן ההתאוששות מהמשבר עלול להיות ארוך יותר באופן משמעותי. המשבר הנוכחי מצמיח הזדמנויות שונות לאוכלוסיות הנפגעות ממנו, וחשוב לזהותן כדי להנהיג מדיניות ממשלתית שתמצה את הפוטנציאל הטמון בהן ותסייע לאוכלוסיות הללו. כיווני המדיניות הנדרשים כוללים השקעה בהון האנושי, השקעת משאבים בדיגיטציה וסיוע לעצמאים בהתמקצעות ובהתנהלות מסודרת בעסקיהם.

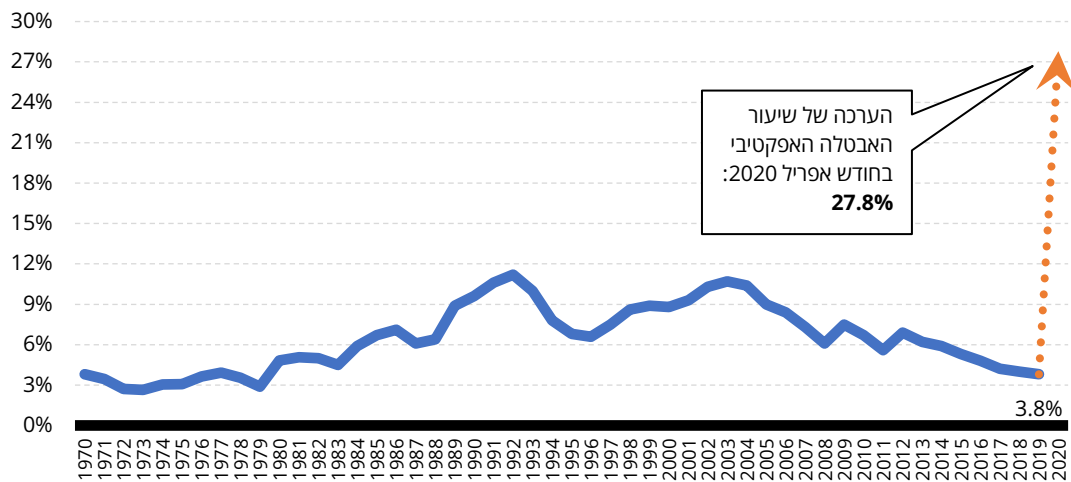
* המשנה ליו"ר המכון החרדי למחקרי מדיניות, ויו"ר הצוות המייעץ למל"ל לעניין בדיקת מדדים להתמודדות עם נגיף הקורונה.

** חוקר בכיר במכון החרדי למחקרי מדיניות, חבר בצוות המייעץ למל"ל לעניין בדיקת מדדים להתמודדות עם נגיף הקורונה.

א. הקדמה

התפרצות מגפת הקורונה הפוקדת את העולם כולו הובילה לצעדי חירום שנועדו לבלום אותה. ואולם צעדים אלה, שאמנם סייעו לצמצם את היקף ההדבקה, הכניסו את מדינות העולם, ובכלל זה את ישראל, למשבר כלכלי חמור. בשלב זה קיימת אי-ודאות רבה לגבי משך המשבר ועוצמתו, אך כבר עתה אפשר לומר כי מדובר בשפל הכלכלי העמוק ביותר מאז השפל הגדול במאה הקודמת. לפי אומדנים עדכניים של קרן המטבע, יקטן התוצר העולמי בשנת 2020 ב-4.9 אחוזים (IMF, June 2020). התחזית של חטיבת המחקר בבנק ישראל מצביעה על כך שהתוצר בישראל צפוי להצטמק בשנת 2020 ב-6 אחוזים (בנק ישראל, יולי 2020), ולפי תחזיות אחרות הפגיעה בתוצר אף צפויה להיות גבוהה יותר באופן משמעותי¹. עוצמת המשבר הנוכחי ואי-הוודאות הגדולה האופפת אותו צפויים להשפיע על קצב היציאה ממנו: הקצב צפוי להיות איטי וממושך, וייתכן שיחלוף זמן רב עד שהאינדיקטורים הכלכליים יצביעו על חזרה לתקופה של שגשוג ושל צמיחה.

תרשים 1 < שיעור האבטלה על פני זמן, גילי 25–64, שנים 1970–2020

מקור: ניצה (קלינר) קסיר ואסף צחור-שי, המכון החרדי למחקרי מדיניות.
נתונים: סדרות נתונים של בנק ישראל על בסיס נתוני הלמ"ס; 2020 – מתייחס לאפריל 2020 מנתוני שירות התעסוקה.

בעקבות המשבר מצאו עצמם למעלה ממיליון מועסקים ללא עבודה. שיעור האבטלה (האפקטיבי), כולל עובדים שהוצאו לחל"ת במשבר הנוכחי², הרקיע שחקים והגיע באפריל 2020 לשיעור גבוה שלא היה כמותו בישראל – כמעט 28 אחוזים (שירות התעסוקה, מאי 2020 א'³). שיעור זה גבוה

¹ לפי הערכות של קרן המטבע הבינלאומית מאפריל 2020 – ירידה של 6.3 אחוזים (נדלה ב-14 ביוני 2020); הערכה דומה (6.2 אחוזים) ניתנה על ידי ארגון ה-OECD לתרחיש של גל תחלואה אחד והערכה של מיתון בשיעור של 8.3 אחוזים לתרחיש של התפרצות נוספת (OECD, June 2020, pp. 237–240); לפי תחזיות של אגף הכלכלן הראשי, התוצר ב-2020 צפוי להצטמק ב-5.4–10.1 אחוזים, כתלות בתרחיש של אסטרטגיית יציאה ומשך התאוששות (אגף הכלכלן הראשי, אפריל 2020).

² עובדים שהוצאו לחל"ת אינם נחשבים מובטלים לפי הגדרת הלמ"ס, אלא נעדרים באופן זמני מעבודתם.

³ למרות שמדובר בשיעור אבטלה אפקטיבי ולא בשיעור אבטלה תקופתי (רבעוני או שנתי), זהו שיעור גבוה באופן חריג.

ביותר מפי שניים מהשיעור השנתי הגבוה ביותר שהכרנו בעבר, ובכלל זה שיעורי האבטלה כתוצאה מגל העלייה בשנות התשעים וממשברים כלכליים בעבר (תרשים 1).

למרות המצב החיובי של המשק בתקופה שלפני משבר הקורונה, אין ערובה לכך שעם חזרת המשק לשגרה תחזור האבטלה לרמתה הנמוכה. לפי הערכות שירות התעסוקה, לא יחזרו למקום עבודתם כ-20 אחוזים מהעובדים שהוצאו לחל"ת (שירות התעסוקה, מאי 2020 ב'). סביר להניח שהזעזוע בשוק העבודה יגרום לאדוות שיעצמו את היקף האבטלה, והחזרה לרמת האבטלה של ערב המשבר עלולה להתארך יותר מהמצופה.

המשבר הכלכלי בישראל פוקד את כלל האוכלוסיות: מבוגרים וצעירים, גברים ונשים, אנשי המרכז והפריפריה ובני מגזרים שונים. עם זאת, חלק מהאוכלוסיות נפגעות מהמשבר במידה גדולה יותר. אחת מהן היא האוכלוסייה החרדית.

מאמר זה עוסק במצבה הכלכלי של החברה החרדית בישראל בעקבות משבר הקורונה. כדי לבחון את מצבה הכלכלי של החברה החרדית יש להבין היבטים רבים ומגוונים: המאפיינים הייחודיים שלה והשינויים התנהגותיים שהתרחשו במהלך המשבר; ניתוח המציאות הכלכלית טרום המשבר ובמשבר עצמו; למידה ממשברים קודמים המאפשרת הבנה טובה יותר של האתגרים העומדים לפתחנו; וזיהוי של ההזדמנויות הקיימות. במיוחד בוחן המאמר את המשבר הנוכחי בראי התובנות שעלו מהמשבר הכלכלי בישראל בתחילת שנות האלפיים, שהתרחש על רקע משבר ה"דוט קום" העולמי אשר גרם למיתון במדינות רבות והאינתיפאדה השנייה.

ב. פגיעותן של אוכלוסיות חלשות בהאטה כלכלית ובזמן משבר

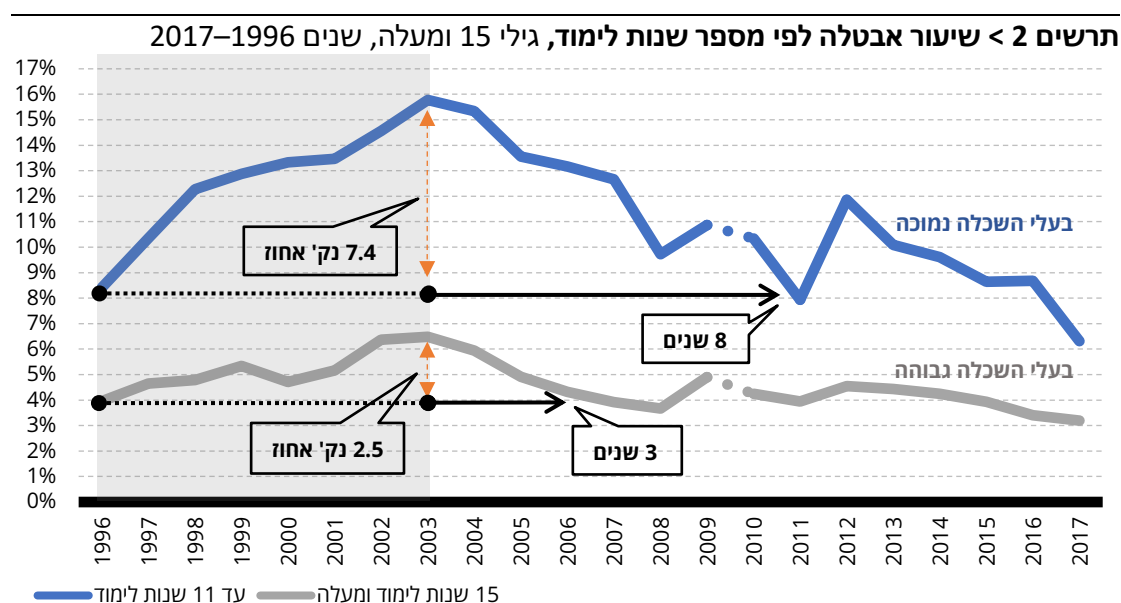
המחצית השנייה של שנות התשעים ותחילת שנות האלפיים

המשבר הכלכלי הנוכחי מקיף, כאמור, את כלל האוכלוסייה. עם זאת, ניתוח של משברים קודמים מלמד שהאוכלוסיות שנפגעות במיוחד ממשבר כלכלי – במהלכו ולאחריו – הן האוכלוסיות המתאפיינות במיומנויות נמוכות ופריון עבודה נמוך. אלה הן אותן אוכלוסיות שגם מודרות חלקית משוק העבודה. עלויות של פיטורי עובדים ועלויות של גיוס עובדים חדשים והכשרתם במקום עובדים שפוטרו (עלויות Turnover) הן נמוכות באופן משמעותי עבור המעסיקים כאשר מדובר בעובדים חסרי השכלה ובעלי מיומנויות נמוכות בהשוואה לעובדים משכילים ומיומנים⁴. בשל כך, עובדים בעלי מיומנויות נמוכות נמצאים בסיכון גבוה יותר לפיטורין בתקופת מיתון והם הראשונים להיפגע⁵.

⁴ אוכלוסייה נוספת שפגיעותה רבה בעת משבר כלכלי היא אוכלוסיית הצעירים שהוותק שלהם בשוק העבודה הוא נמוך, ולכן עלויות התחלופה (פיטורים וגיוס והכשרה) של עובדים צעירים הן נמוכות עבור המעסיקים בהשוואה לעלויות של עובדים ותיקים ומנוסים.

⁵ בנוסף על כך, עובדים בעלי מיומנויות נמוכות אינם יכולים ברוב המקרים לבצע את עבודתם מהבית, בשונה מעובדים בעלי השכלה ומיומנויות גבוהות יותר, שבמקרים רבים במשבר הנוכחי המשיכו את עבודתם מרחוק וקיבלו שכר.

כך, למשל, במחצית השנייה של שנות התשעים ובתחילת שנות האלפיים כשהמשק נכנס למיתון, בתקופה שבה עלה שיעור האבטלה הכללי עם האטת הפעילות במשק, בולטים ההבדלים ברמה של שיעורי האבטלה בין רמות השכלה שונות ובהתפתחותם על פני זמן⁶. בשיא המשבר, ב-2003, עלה שיעור האבטלה בקרב בעלי השכלה נמוכה (עד 11 שנות לימוד) ב-7.4 נקודות האחוז מהרמה שהייתה ב-1996, בהשוואה לעלייה של 2.5 נקודות האחוז בלבד בקרב בעלי השכלה גבוהה (15 שנות לימוד ומעלה). בשל כך, נפער פער של 9.3 נקודות האחוז בין שיעורי האבטלה של שתי קבוצות אלה ב-2003, בזמן שבשנת 1996 עמד הפער על 4.5 נקודות האחוז (תרשים 2). זאת ועוד, בזמן התאוששות ממשבר כלכלי חולף זמן רב עבור האוכלוסיות החלשות יותר עד שמצבן בשוק העבודה חוזר לקדמותו. כך, למשל, במשבר בתחילת שנות האלפיים שיעור האבטלה בקרב בעלי השכלה נמוכה חזר לקדמותו רק לאחר שמונה שנים, בהשוואה למשך זמן של שלוש שנים בקרב בעלי השכלה גבוהה (תרשים 2).

מקור: ניצה (קלינר) קסיר ואסף צחור-שי, המכון החרדי למחקרי מדיניות.

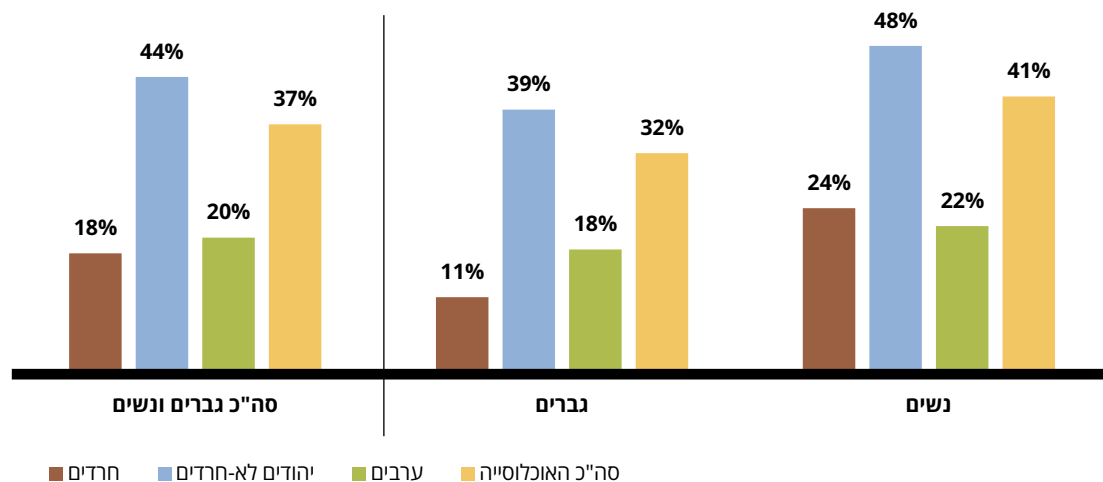
נתונים: סקר כוח אדם של הלמ"ס לשנים 1996–2017. קיים שבר בסדרת הנתונים בין השנים 2011 ו-2012.

בין האוכלוסיות החלשות בשוק העבודה, המתאפיינות בהשכלה נמוכה או בכזו שאינה תואמת את צורכי שוק העבודה, נמצאות האוכלוסייה הערבית והאוכלוסייה החרדית. בקרב המועסקים בגילי 25–64 מהווים הערבים כמחצית מהמועסקים שהם בעלי השכלה נמוכה, עד 11 שנות לימוד. בחברה החרדית נפוצה התופעה של שנות לימוד רבות, בעיקר בקרב גברים, אך תכני הלימוד במסגרות החינוך לבנים בישיבות ובכוללים (מוסדות ללימוד תורה לגברים נשואים) אינם מוכוונים ואינם מותאמים לצרכים של שוק העבודה. השיעור של בעלי תואר אקדמי (או תואר מקביל) בקרב חרדים

⁶ להרחבה ראו פלוג, קסיר (קלינר) וריבון (2000).

עומד על 18 אחוזים (11 אחוזים לגברים ו-24 אחוזים לנשים) ובקרב ערבים – 20 אחוזים. זאת, בהשוואה ל-44 אחוזים בקרב יהודים לא-חרדים (תרשים 3).

תרשים 3 < שיעור בעלי תואר אקדמי (או תואר מקביל), גילי 25–64, שנת 2017

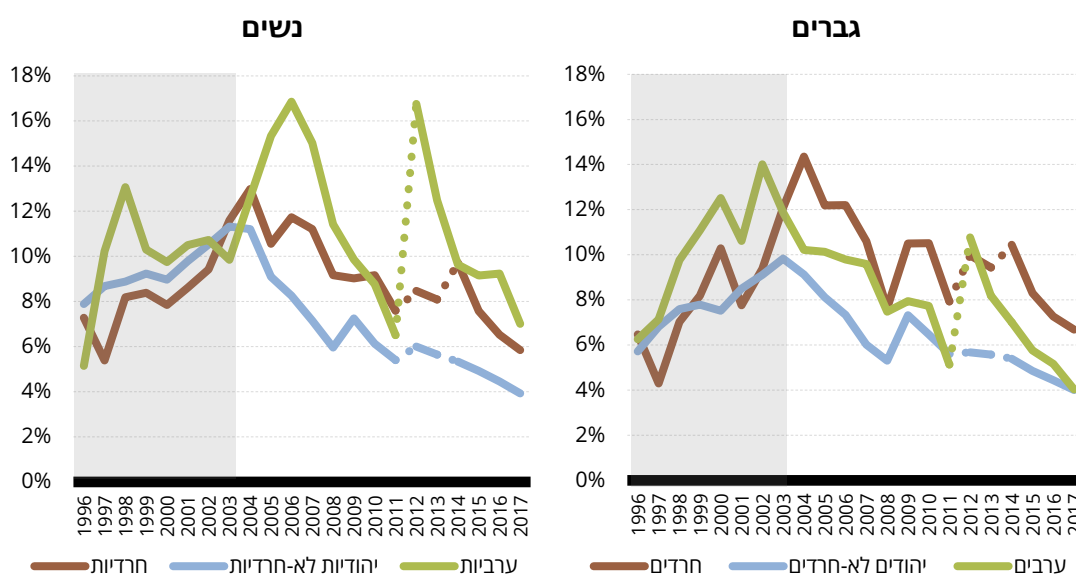

מקור: ניצה (קלינר) קסיר ואסף צחור-שי, המכון החרדי למחקרי מדיניות.
 נתונים: סקר כוח אדם של הלמ"ס לשנת 2017.

בחינת ההתפתחות של שיעורי האבטלה מתחילת ההאטה הכלכלית באמצע שנות התשעים מלמדת ששיעור האבטלה, הן בקרב נשים והן בקרב גברים, היה בשנים 1996–1997 ברמה דומה בכל שלוש קבוצות האוכלוסייה (תרשים 4). עם ההאטה הכלכלית והמשבר הכלכלי שהגיע לשיאו בשנים 2002–2003 עלו שיעורי האבטלה של כלל הקבוצות באוכלוסייה; אך שיעורי האבטלה בקרב ערבים וערביות ובקרב גברים חרדים הגיעו לרמות גבוהות במיוחד⁷. גם בתהליך היציאה מהשפל הכלכלי, ההתאוששות של קבוצות אוכלוסייה שונות לא הייתה אחידה. שיעור האבטלה בקרב יהודים לא-חרדים חזר לרמה של אמצע שנות התשעים כבר ב-2007, בעוד שההתאוששות בקרב גברים ונשים חרדים וערבים נמשכה זמן רב יותר (תרשים 4).

⁷ בטווח הקצר, בעיקר, שיעור האבטלה מושפע גם משיעור המצטרפים החדשים לשוק העבודה (הנובע מגידול האוכלוסייה ועלייה בשיעור ההשתתפות), ביניהם מחפשי עבודה באופן פעיל הנספרים כבלתי מועסקים (מובטלים).

תרשים < 4 שיעור אבטלה לפי מגדר וקבוצת אוכלוסייה, גילי 15 ומעלה, שנים 1996–2017

מקור: ניצה (קלינר) קסיר ואסף צחור-שי, המכון החרדי למחקרי מדיניות.
נתונים: סקר כוח אדם של הלמ"ס לשנים 1996–2017. קיים שבר בסדרת הנתונים בין השנים 2011 ו-2012. חרדים – עד שנת 2013 לפי הגדרת בית הספר האחרון, משנת 2014 ואילך לפי הגדרה עצמית.

היבט נוסף, שממנו אפשר ללמוד על קצב ההתאוששות של אוכלוסיות ביציאה ממשבר, הוא משך חיפוש העבודה. ממצאי גרסיות במחקר של קסיר (קלינר) וצחור-שי⁸ עבור נתוני השנים שלאחר שיא המשבר (2004–2011) עולה, כי משך חיפוש העבודה בקרב בעלי השכלה נמוכה היה ארוך בכמעט חודשיים בהשוואה לבעלי השכלה גבוהה. בהתייחס להבדלים בין קבוצות אוכלוסייה שונות, משך חיפוש העבודה בקרב חרדים היה ארוך בהשוואה ליהודים לא-חרדים. עם זאת, בפיקוח על משתני השכלה, ניסיון תעסוקתי ומשתנים אחרים, עולה כי משך חיפוש העבודה בקרב חרדים דומה לזה של יהודים לא-חרדים. כלומר, מהמחקר עולה ששיעור האבטלה הגבוה בקרב החרדים בהשוואה ליהודים לא-חרדים מוסבר בעיקר בפערים בהשכלה ובניסיון התעסוקתי. לעומת זאת, משך חיפוש העבודה בקרב ערבים היה ארוך בהשוואה ליהודים לא-חרדים גם לאחר פיקוח על מאפיינים שונים ברגרסיה, והוא היה ארוך בשבעה חודשים.

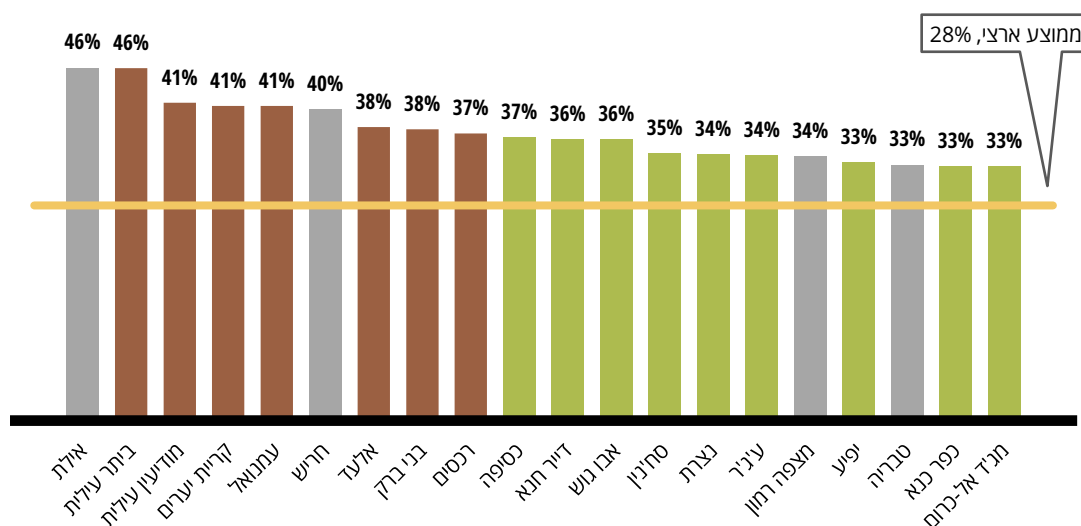
משבר הקורונה

עדויות מהמשבר הנוכחי מלמדות שגם הפעם הנפגעים הגדולים יותר הם הקבוצות החלשות בשוק העבודה. ניתוח הנתונים של תובעי אבטלה מראה כי עובדים שהופסקה עבודתם (עקב חל"ת או פיטורין) משתכרים כ-38 אחוזים פחות מעובדים שלא הופסקה עבודתם, וחלקם של עובדים לא אקדמאים מבין תובעי דמי אבטלה הוא עצום – 89% (אגף הכלכלן הראשי, יוני 2020). כמו כן, ככל

⁸ ממצאים אלה מבוססים על: קסיר (קלינר) ניצה ואסף צחור-שי, "הגורמים המשפיעים על משך חיפוש העבודה לאחר משבר כלכלי" (שם זמני, טרם פורסם).

שהשכר הממוצע בענף גבוה יותר, כך שיעור המועסקים שהופסקה עבודתם נמוך יותר (הלר, 2020; בנק ישראל, אפריל 2020). הלר מראה כי בחמשת הענפים עם השכר הנמוך ביותר נחתך מספר המועסקים בכשליש – מכ-600 אלף מועסקים לכ-400 אלף מועסקים – בעוד שבחמשת הענפים בעלי השכר הגבוה ביותר הצטמצם מספר המועסקים בכ-14 אחוזים בלבד (ובשאר הענפים ב-21 אחוזים). גם כאשר עובדים בענפים בעלי שכר גבוה פוטרו או הוצאו לחל"ת, השכר הממוצע שלהם היה נמוך באופן משמעותי מהממוצע בענף (אגף הכלכלן הראשי, מאי 2020). ממצא זה מצביע על כך שמעסיקים מעדיפים להפסיק את עבודתם של עובדים שפריון עבודתם נמוך, ושעלות האיוש של משרותיהם על ידי עובדים חדשים בעתיד היא נמוכה יותר.

תרשים < 5 > 20 היישובים בעלי שיעור האבטלה המוערך הגבוה ביותר, אפריל 2020

מקור: ניצה (קלינר) קסיר ואסף צחור-שי, המכון החרדי למחקרי מדיניות.
נתונים: שירות התעסוקה, מאי 2020.

בחירת שיעור האבטלה, המוערך על ידי שירות התעסוקה לפי יישובים, מעלה גם היא תמונה המצביעה על כך שהיישובים שבהם הייתה הפגיעה הגדולה ביותר מהמשבר הן רשויות מקומיות חרדיות וערביות. כל שבע הרשויות המקומיות החרדיות נמצאות בין עשרת היישובים שבהם שיעור האבטלה הוא הגבוה ביותר, ואת העשירייה השנייה מרכיבים בעיקר יישובים ערבים⁹ (תרשים 5).

הפגיעה הקשה בחברה החרדית קשורה בשיעור הגבוה של עובדים המשתכרים שכר נמוך ובשיעור הגבוה של בעלי השכלה נמוכה – שתי קבוצות שנפגעו יותר מאחרות במשבר. כמו כן, צעירים ונשים הן שתי קבוצות ששיעורי ההשבתה בקרבן גבוהים באופן יחסי לשאר (אגף הכלכלן הראשי, יוני

⁹ הניתוח מתייחס ל-201 יישובים שלגביהם פרסם שירות התעסוקה נתונים (ללא מועצות אזוריות).

(2020), והן מהוות חלק גדול מכוח העבודה החרדי – בשל הרכב הגילים המאופיין בשיעור גבוה של צעירים בחברה החרדית, ומאחר שבמשקי בית רבים בחברה זאת הנשים הן המפרנסות העיקריות.

ג. השפעת המשבר על האוכלוסייה החרדית לנוכח מצבה הכלכלי טרום המשבר

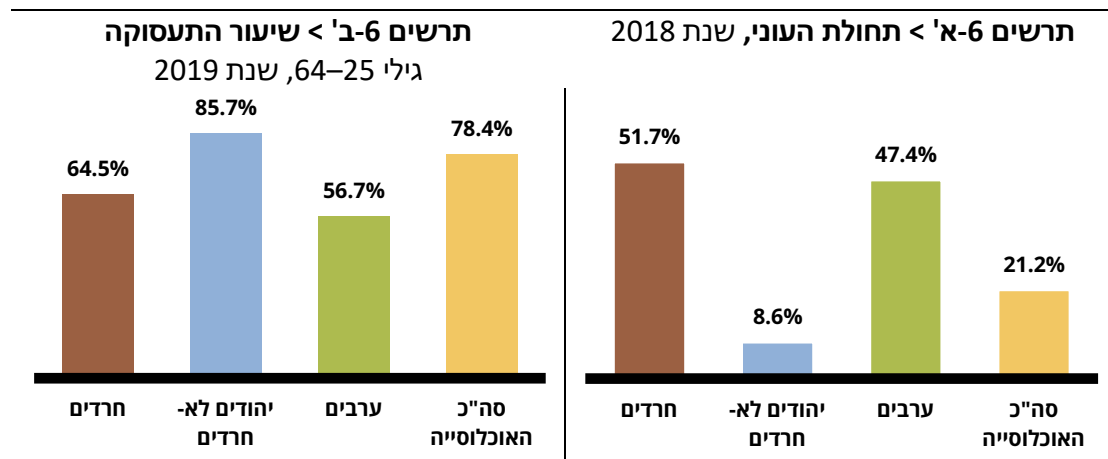
מצב כלכלי בחברה החרדית טרום המשבר

המשק הישראלי נכנס למשבר כשהוא מצוי במצב כלכלי טוב: קצב צמיחת התוצר היה גבוה – כ-4 אחוזים בממוצע בעשור וחצי האחרונים, שיעור שהוא כפול מהממוצע ב-OECD ובארה"ב. בשוק העבודה שיעור ההשתתפות בכוח העבודה היה גבוה, לצד שיעור אבטלה נמוך במיוחד. יחס החוב לתוצר, שעמד ערב המשבר על כ-60 אחוזים, היה נמוך בהשוואה למדינות מפותחות¹⁰.

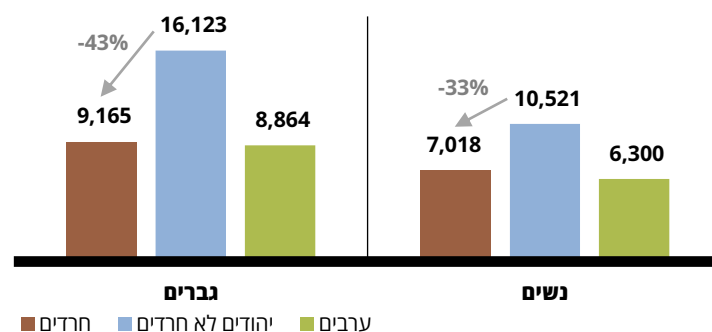
למרות המצב הכלכלי הטוב במדינה ערב המשבר, חלק מהאוכלוסיות וביניהן החרדים היו במצב כלכלי פגיע במיוחד. שיעור העוני בקרב חרדים (ובקרב ערבים) גבוה פי שישה בהשוואה ליהודים לא-חרדים (תרשים 6-א'), כתוצאה ממספר הנפשות הגבוה במשקי הבית החרדיים ומהשתלבותם החלקית בלבד בשוק העבודה. שיעור התעסוקה של חרדים בהשוואה ליהודים לא-חרדים הוא נמוך, ובפרט בקרב גברים (תרשים 6-ב'); בקרב המועסקים קיים שיעור גבוה של עובדים במשרה חלקית. רבים מהעובדים החרדים נמצאים בשולי שוק העבודה, והם מועסקים במשרות מזדמנות וזמניות – בתפקידים הדורשים מיומנויות נמוכות בלבד או כעצמאים שהיקף הכנסותיהם נמוך. חלק גדול מעובדים אלה אינם זכאים לדמי אבטלה, ולכן לא נכללים במניין המובטלים. קשה לאמוד את היקף המועסקים באופן זה, אך משום שתופעה זו אינה שולית, אפשר לומר שהפגיעה הכלכלית בשטח גדולה יותר מזו המשתקפת בנתונים שהוצגו.

גם רמת השכר של חרדים נמוכה משמעותית בהשוואה ליהודים לא-חרדים, הן בקרב גברים והן בקרב נשים (תרשים 6-ג'). הבדלים אלה מוסברים בעיקר בפערים בהון אנושי ובמספר שעות העבודה. כמו כן, התעסוקה החרדית מרוכזת בענפי כלכלה מעטים יחסית, שחלקם נפגעו מאוד מהמשבר (לפחות בטווח הקצר), בעיקר בענף החינוך אך גם בענפים אחרים כמו ענף המסחר.

¹⁰ לצד המדדים הכלכליים החיוביים היו גם מדדים המצביעים על מצב כלכלי פחות טוב: התוצר לנפש לא גבוה בהשוואה למדינות מערביות אחרות, בשנים האחרונות הואט קצב הצמיחה במשק ובשנתיים האחרונות עלה הגירעון התקציבי (בשנת 2019 אף עבר את יעד הגירעון).

תרשים 6-ג' < הכנסה חודשית לשכיר, גילי 25–64, שנת 2018

מקור: ניצה (קלינר) קסיר ואסף צחור-שי, המכון החרדי למחקרי מדיניות.
נתונים: סקר הוצאות משק הבית של הלמ"ס, 2018; סקר כוח אדם של הלמ"ס, 2019. חרדים – לפי הגדרה עצמית.

קשיים בעקבות המשבר

בתקופות של מיתון כלכלי נאלצים משקי בית רבים להסתמך על חסכוניהם, כדי לצלוח את התקופה שבה הכנסתם נפגעת. אולם בשל רמת ההכנסות הנמוכה בחברה החרדית, שכ-70 אחוזים ממנה משתייכים למעמד כלכלי נמוך (וכמחציתם עניים) – היקף החסכוניות נמוך אף הוא, ולכן קיימת תלות גדולה יותר בהכנסה השוטפת.

דרך נוספת להתמודדות של משקי בית בתקופת משבר היא צמצום ההוצאות. העוני החרדי הוא לרוב עוני מבחירה¹¹. כלומר, על מנת לקיים חיים תקינים במצב של רמת הכנסות נמוכה, אמונה המשפחה החרדית על צמצום הוצאות עד למינימום הנצרך. בחיי היום-יום מאפשרת התנהלות כזאת חיים תקינים באופן יחסי, למרות העוני הנגרם ממיעוט הכנסות. אולם בתקופת משבר, ברוב משקי הבית החרדיים אין מרווח של הוצאות המוגדר כמותרות, ושממנו אפשר לקצץ בעת הצורך.

¹¹ בחירה בדרך חיים שמשמעותה עוני (יחסי) אך עם רמת תועלת גבוהה בהתאם למאפיינים הייחודיים של החרדים.

המשבר הכלכלי מעמיד את החברה החרדית בפני אתגרים כלכליים מיוחדים משום ששני עוגני ההכנסה של משקי הבית החרדיים – הכנסות מעבודה ותשלומי העברה (תמיכות) – צפויים להיפגע באופן משמעותי. ההתאוששות מהמשבר, שעלולה להיות ממושכת, תשפיע לשלילה על רמת השכר ועל שיעור האבטלה. כלל האוכלוסיות ייפגעו מכך, אך אוכלוסיות מוחלשות בשוק העבודה ייפגעו ביתר שאת, ואחת מהן היא האוכלוסייה החרדית.

לוח 1 < שיעור המועסקים בחינוך, גילי 15 ומעלה, שנת 2017

	יהודים לא-חרדים	חרדים	ערבים
נשים	17.3%	39.7%	33.5%
גברים	4.5%	28.2%	5.0%

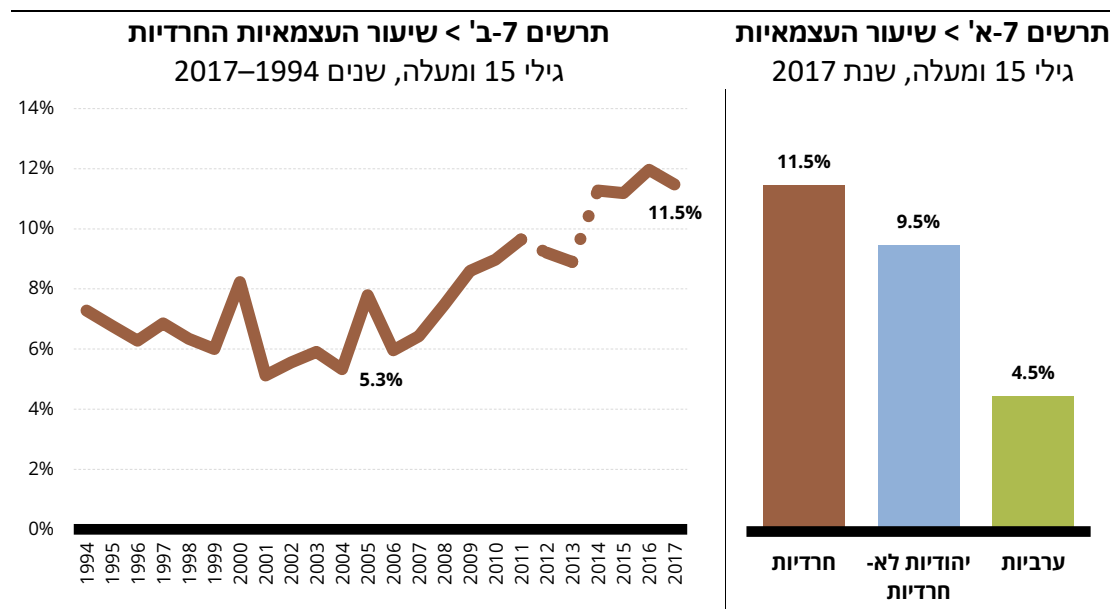
מקור: ניצה (קלינר), קסיר ואסף צחור-שי, המכון החרדי למחקרי מדיניות.
נתונים: סקר כוח אדם 2017, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

על רקע השיעור הגבוה של חרדים שהוכוונו לתחום החינוך והוכשרו לעסוק בו, מצב שהוביל לעודף היצע בענף [קסיר (קלינר), שהינו-קסלר וצחור-שי, 2018], והריכוז התעסוקתי הגבוה בהוראה בפרט ובענף החינוך בכלל (לוח 1) – נעשו בשנים האחרונות צעדים המעודדים השתלבות של חרדים, ובעיקר של נשים חרדיות, במקצועות מגוונים. צעדים אלו נועדו להגביר את השתלבות החרדים בתעסוקה, לסייע להם להשתכר שכר גבוה יותר, לשפר את מצבם הכלכלי ולאפשר להם לתרום לכלכלה בצורה מיטבית. אמנם, צעדים חיוביים אלה מקדמים את כלכלת החברה החרדית, אך דווקא בימים אלה של משבר הקורונה יכול הריכוז הגבוה של מועסקים בתחום החינוך, הן בקרב נשים והן בקרב גברים, להוות יתרון בצליחת המשבר הכלכלי. מאחר שהביקוש לחינוך הוא קשיח, והואיל ושיעור גבוה של עובדים בחינוך מועסקים בשירות המדינה או בגופים מתוקצבים – תחום זה צפוי לפגיעה פחותה יחסית ותתאפשר בו יציבות תעסוקתית (בפרט כל עוד מערכת החינוך אינה מושבתת) בהשוואה לענפי כלכלה אחרים שבהם אי-הוודאות גדולה יותר.

עם זאת, קיים חשש מסוים לפגיעה בשכרם של עובדי מערכת החינוך החרדית בשל העובדה שמוסדות חינוך חרדיים רבים הם פרטיים או פרטיים למחצה. תעסוקת עובדים רבים במוסדות אלה נסמכת על תשלומי ההורים בנוסף על התקצוב הציבורי. בשל הקושי הכלכלי שחוותה החברה החרדית כתוצאה מהמשבר, יכולתם של ההורים לעמוד בתשלומי שכר הלימוד עלולה לפחות וקיים חשש ממשי שכתוצאה מכך תיפגע פרנסתם של העובדים במערכת החינוך החרדית.

בשנים האחרונות פתחו יותר ויותר נשים חרדיות (שהן המפרנסות העיקריות במחצית ממשקי הבית החרדיים) עסקים עצמאיים (תרשים 7-ב'). מגמה זו הביאה לכך ששיעור העצמאיות בקרב הנשים החרדיות גבוה בהשוואה לנשים לא חרדיות באוכלוסייה היהודית ולנשים באוכלוסייה הערבית (תרשים 7-א'). גידול זה בשיעור העצמאיות הרחיב את האפשרויות התעסוקתיות בחברה החרדית.

אולם, אוכלוסיית העצמאים ובעלי העסקים היא אחת האוכלוסיות שנפגעו במיוחד בתקופת הקורונה בעקבות הסגרים שהוטלו לבלימת המגפה והירידה בביקושים. נוסף על השיעור הגבוה של העצמאיות בחברה החרדית מסתמכות משפחות רבות במידה מסוימת על הכנסות חלקיות נוספות המגיעות מעסקים זעירים (באופן רשמי ולא רשמי). הירידה בפעילות הכלכלית במשק לא פסחה על עסקים אלה, כך שהפגיעה בחברה החרדית בהיבט זה, גם אם קשה למדוד אותה, היא גדולה.

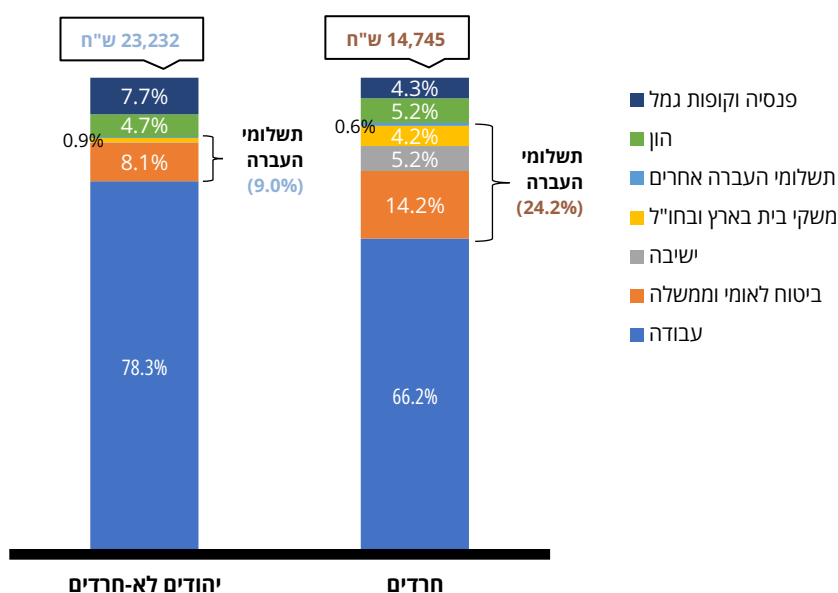

מקור: ניצה (קלינר) קסיר ואסף צחור-שי, המכון החרדי למחקרי מדיניות.
נתונים: סקר כוח אדם של הלמ"ס לשנים 1994–2017. קיים שבר בסדרת הנתונים בין השנים 2011 ו-2012. חרדים – עד שנת 2013 לפי הגדרת בית הספר האחרון, משנת 2014 ואילך לפי הגדרה עצמית.

משקי בית חרדיים מסתמכים יותר ממשקי בית אחרים בישראל על תשלומי העברה מהמדינה, מהקהילה בארץ (דרך תרומות, אך גם באמצעות הלוואות ללא ריבית) ומהקהילות היהודיות בחו"ל (תרשים 8). 24 אחוזים מההכנסה הממוצעת של משק בית חרדי מקורה בתשלומי העברה אלו, לעומת 9 אחוזים בקרב משקי בית יהודים לא-חרדים (14 אחוזים בקרב ערבים). בדומה לכל קבוצות האוכלוסייה, רוב תשלומי ההעברה של משקי בית חרדים מגיעים מהמדינה (כ-2,100 ש"ח בממוצע)¹². לצד זאת, חלק לא מבוטל מתשלומי ההעברה מגיע גם משיבות¹³ ומהעברות ממשקי בית (770 ו-621 ש"ח בהתאמה) – תשלומי העברה הנפוצים הרבה פחות בקרב קבוצות אוכלוסייה אחרות.

¹² ברוב משקי הבית החרדיים חיים ילדים שבגינם מתקבלת קצבת ילדים, בעוד משקי בית שבהם חיים אזרחים ותיקים המקבלים קצבת זקנה הם נדירים יותר. לעומת זאת, במשקי בית יהודיים לא-חרדיים קצבת זקנה נפוצה הרבה יותר, בעוד ששיעור משקי הבית הזכאים לקצבת ילדים הוא נמוך בהרבה מאשר בקרב חרדים [קסיר (קלינר) וצחור-שי, 2017].
¹³ כמחצית הסכום המגיע כקצבה משיבה מקורו בתמיכת המדינה בתלמידי תורה. מקור חציה השני של הקצבה הוא בתרומות, מהארץ ומחו"ל, למוסדות ללימוד תורה (כוללים).

תרשים < 8 התפלגות ההכנסות (ברוטו) של משקי בית, שנת 2018

מקור: ניצה (קלינר) קסיר ואסף צחור-שי, המכון החרדי למחקרי מדיניות.
נתונים: סקר הוצאות משק הבית של הלמ"ס, 2018. חרדים – לפי הגדרה עצמית.

למשבר הנוכחי יש השלכות מאקרו-כלכליות בישראל וברמה גלובאלית, השלכות שעלולות להשפיע במידה רבה על תשלומי העברה אלו. היקף ההוצאות של ממשלת ישראל יהיה מעל למתוכנן בשנת 2020, לצד היקף קטן מהמתוכנן של גביית מיסים, כך שהגירעון התקציבי ויחס החוב לתוצר יעלו בחדות¹⁴. במצב זה יידרשו צמצום הוצאות ושינוי של סדרי העדיפויות בתקציב המדינה (כמו הגדלת תקציב הבריאות), ובעקבות זאת עלול להצטמצם ההיקף של תשלומי העברה שמקבלים משקי בית מהמדינה. נוסף על כך, מאחר שהמשבר אינו ייחודי לישראל, סביר להניח, כפי שקרה במשבר של תחילת המילניום, שהיקף התמיכות מיהדות העולם יצטמצם. הדבר ישפיע על תשלומי העברה שמקבלים משקי בית חרדיים באופן ישיר, כמו גם על היקף התרומות שמקבלים מוסדות ללימוד תורה וארגוני חסד. גם תרומות כספיות בתוך הקהילות החרדיות בארץ והפקדות כספים בגמ"חים צפויות לרדת בהיקפן כתוצאה מהמשבר. כתוצאה מכל אלה תיפגע קשות יכולתם של משקי בית חרדיים ושל קהילות חרדיות לעמוד על רגליהם מבחינה כלכלית.

למרות שבחברה החרדית העונו ורמת ההכנסות הנמוכה הם בחלקם הגדול תוצאה של בחירה בדרך חיים, מצב זה מותיר את משקי הבית החרדיים פגיעים, אפילו כשמדובר במשבר כלכלי בעוצמה נמוכה. ככל שהמצב הכלכלי בחברה החרדית יחמיר במשבר זה, יותר ויותר חרדים צפויים לחפש עבודה כמקור פרנסה. אולם כיום גדל מאוד הקושי במציאת עבודה של נכנסים חדשים לשוק

¹⁴ לפי בנק ישראל "הגירעון עשוי להגיע השנה לכ-13 אחוזי תוצר, וב-2021 ל-7 אחוזים ויחס החוב לתוצר לכ-76 אחוזי תוצר בסוף 2020 ולכ-78 אחוזי תוצר בסוף 2021" (בנק ישראל, 12 ביולי 2020).

העבודה, ובפרט של בעלי מיומנויות שאינן רלוונטיות דיין לצרכי השוק; זאת בשל מספרם הגדול של דורשי העבודה שהם בעלי ניסיון תעסוקתי ומיומנויות גבוהות, שיתחרו על מספר קטן של משרות.

ד. שוק העבודה לאחר המשבר

הזעזוע שחווה שוק העבודה במשבר הקורונה הוא גדול, וקיימת אי ודאות רבה לגבי משך הזעזוע הצפוי ועומקו. שוק העבודה לא יחזור להיות כשהיה, ואפשר להצביע כבר היום על שלושה היבטים שבהם צפויים שינויים: מדיניות נדרשת בתחום התעסוקה, דפוסי עבודה ומבנה של ענפי כלכלה במשק ומשלחי יד.

שוק העבודה לפני פרוץ משבר הקורונה (שנת 2019) היה מהודק, ובפרט שיעור התעסוקה בקרב יהודים לא-חרדים שהיה גבוה ועמד על כ-86 אחוזים בגילי 25–64. מציאות זו אפשרה למקד את מדיניות התעסוקה בעיקר באוכלוסיות מגוונות, ששיעורי התעסוקה ורמות השכר בקרבן נמוכים יחסית – האוכלוסייה החרדית, האוכלוסייה הערבית, יוצאי אתיופיה, אנשים עם מוגבלות, הורים יחידניים ועוד. מלבד מיקוד המדיניות באוכלוסיות מגוונות ולאור שיעורי התעסוקה הגבוהים והאבטלה הנמוכה, בשנים האחרונות חל שינוי במדיניות מדגש על עידוד תעסוקה לקידום של תעסוקה איכותית.

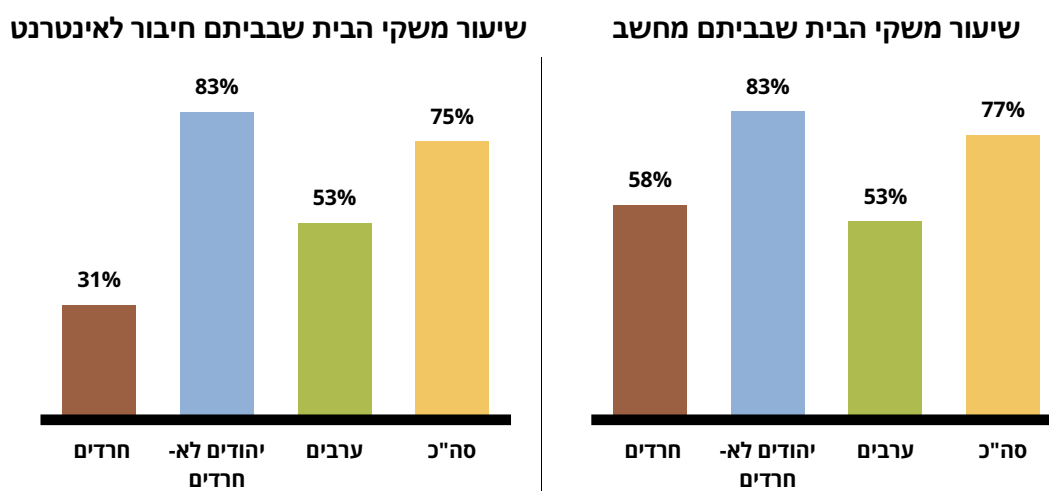
שוק העבודה כיום מזמן אתגרים אחרים. המדיניות הממשלתית תצטרך להתמקד בשילובם מחדש בתעסוקה של מאות אלפי עובדים שעבודתם הופסקה. יתר על כן, המשבר מזמן עבור הממשלה אתגרים כלכליים נוספים כמו ירידה בהיקף גביית המיסים וצורך בתקצוב גדול יותר של משרדים שונים כמו משרד הבריאות. כתוצאה מכך, יכולתה של המדיניות להתמקד באוכלוסיות מגוונות תפחת בהשוואה לתקופת טרום המשבר משום שמשאביה יצטמצמו, בשל הצורך עתה במדיניות שתופנה לכלל המשק ולעובדים שנפגעו מהמשבר באופן מיוחד.

מבחינת דפוסי עבודה, אפשר לחזות במידה מסוימת חלק מהשינויים שעתידיים לקרות בטווח הקרוב. ענפי הכלכלה שמחייבים מגע קרוב בין אנשים או כאלה שלא מתאפשר לבצע בהם את העבודה מרחוק – נפגעו במיוחד; זאת בהשוואה לענפי כלכלה שבהם מתאפשרים עבודה מרחוק ומתן שירותים מרוחקים, ובהתאם לכך הפגיעה בהם הייתה קטנה יותר. חשש מגלי הידבקות נוספים בעתיד הקרוב, כמו גם רצון המעסיקים לצמצם את הסכנה של השבתת העבודה אצלם במקרה של התפרצויות חוזרות, יובילו לעלייה בהיקף העבודה מרחוק. לפי סקר שערכה הלשכה המרכזית

לסטטיסטיקה בתחילת חודש יולי, 23.8 אחוזים מהעסקים פיתחו או שיפרו אפשרות טכנולוגית לעבודה מהבית לצורך התמודדות עם המשבר (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 14 ביולי 2020).¹⁵

מעסיקים ועובדים יצטרכו להסתגל למציאות החדשה הזו בשוק העבודה. ואולם בחברה החרדית רמת הדיגיטציה נמוכה וקיימים פערים בהשוואה לאוכלוסייה היהודית הלא-חרדית – במיומנויות הדיגיטליות ובנגישות. ממצאי סקר המיומנויות (PIACC) עולה כי רמת המיומנות של חרדים בפתרון בעיות בסביבה מתקשבת נמוכה בהשוואה ליהודים לא-חרדים [קסיר (קלינר) ורומנוב, 2018]. נוסף על כך, כפי שאפשר ללמוד מנתוני תרשים 9 להלן, עד היום לחרדים רבים לא הייתה את היכולת לעבוד מהבית – רק 58% ממשקי הבית החרדים מדווחים כי הם מחזיקים מחשב ביתי (לעומת 83% בקרב יהודים לא-חרדים), ורק ל-31% יש חיבור בביתם לאינטרנט (בהשוואה ל-83% בקרב יהודים לא-חרדים). המשך הימנעות מהכנסת מחשב ומהתחברות לאינטרנט עשויה להגדיל את הפגיעה בהכנסות מעבודה של חרדים, גם בקרב אלה שמסוגלים לבצע את עבודתם מרחוק.

תרשים 9 < בעלות על מחשב וחיבור לאינטרנט, שנת 2018

מקור: ניצה (קלינר) קסיר ואסף צחור-שי, המכון החרדי למחקרי מדיניות. נתונים: סקר הוצאות משק הבית של הלמ"ס, 2018. חרדים – לפי הגדרה עצמית.

משבר הקורונה, צפוי להוביל לשינוי במבנה הענפי ובהרכב משלחי היד, ולהאיץ תהליכים מבניים שבבר החלו. הפגיעה של המשבר במשק לא הייתה אחידה בכל הענפים וחלק מהענפים נפגעו במיוחד. כך למשל בתקופת הסגר, ענפי התיירות, התרבות, המסעדות והמסחר הושבתו כמעט לחלוטין. למרות המתווה להחזרת המשק לפעילות כלכלית, יעבור עוד זמן רב עד שתיראה

¹⁵ בנוסף על כך, כבר עכשיו רואים צעדים בכיוון זה ברשויות המקומיות ובממשלה, המאיצים תהליך כללי שדובר עליו עוד טרם המשבר. ראו למשל: ביולי פרנקל, "לא מחכים לממשלה: השלטון המקומי עובר ליום עבודה מהבית" (Ynet, 1.7.2020); יהודה שרוני, "ההסתדרות והאוצר הגיעו להסכמה: אור ירוק לעבודה מהבית" (מעריב, 13.7.2020).

התאוששות בענפים כלכליים מסוימים, כמו ענף התיירות, בדגש על תיירות החוץ והתעופה. מנגד, ייתכן שבענפים אחרים, כמו ענף הבריאות, תהיה דרישה גדולה יותר לעובדים מאשר בעבר.

ה. הזדמנויות בעקבות המשבר

ביצוע רפורמות

לצד האתגרים והקשיים הרבים שיצר המשבר, נפתחו מספר הזדמנויות, גם אם הן אינן רבות. מנקודת המבט של קובעי המדיניות, המשבר יוצר הזדמנות לשינוי ולביצוע רפורמות שהיו נחוצות גם קודם לכן, אך הצורך בהן התחזק בשל המשבר. במובן זה, משבר מהווה קטליזטור לתהליכים שהיו מתרחשים באיטיות רבה, אם בכלל, וכדברי מילטון פרידמן: "רק משבר, אמיתי או מדומה, מייצר שינוי אמיתי" (פרידמן, 1962).

משבר כלכלי פוגע בהכנסות ממיסים והופך את תקציב המדינה להדוק יותר. מצב זה מחייב חשיבה מחדשת על צעדי המדיניות, ומגדיל את הלגיטימציה הציבורית לשינויים משמעותיים. וכך, מנגנונים פחות יעילים שהתקבעו במשך הזמן עשויים להשתנות בעקבות המשבר, ורפורמות בלתי דחופות עשויות לצבור תאוצה. דוגמה לשינוי משמעותי במדיניות, שהיה נחוץ גם טרום המשבר אך יישומו קודם בעקבותיו, הוא הנהגת מדיניות "מרווחה לעבודה"¹⁶. בעקבות ההאטה הכלכלית של סוף שנות התשעים והמיתון בתחילת שנות האלפיים הונהגו צעדי מדיניות לצמצום התלות במערכת הרווחה ולהגדלת הישענות של משקי בית על הכנסה מעבודה. מדיניות זאת הנהיגה קיצוץ נרחב בקצבאות ילדים ובקצבאות רווחה, בתוכניות לשילוב בתעסוקה¹⁷, ובהמשך הונהג גם מענק עבודה (מס הכנסה שלילי) המעלה את הכנסתם של חלק מבעלי הכנסות נמוכות.

ניתוח ההזדמנויות על רקע משבר תחילת המילניום

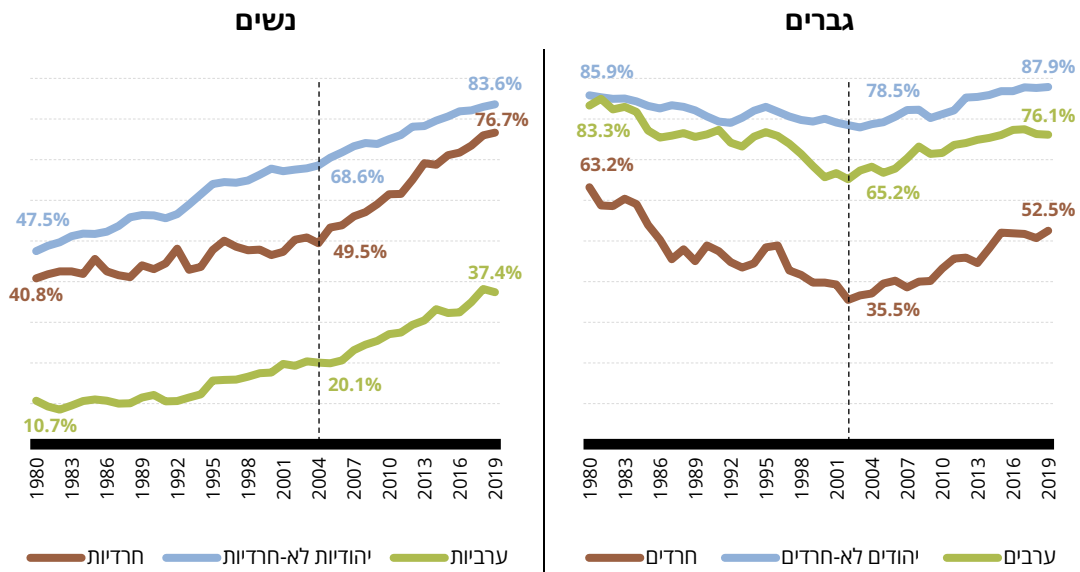
בתחילת אמצע שנות האלפיים חוותה החברה החרדית פגיעה כלכלית קשה, שכללה צמצום בהיקף התמיכות מחו"ל, שיעור אבטלה גבוה בקרב המשתתפים בשוק העבודה והצטמקות של תשלומי ההעברה. מציאות זו חייבה את הציבור החרדי לבחון פתרונות אחרים. חרדים רבים, ובעיקר חרדיות, החלו להיכנס לשוק העבודה ולחפש סוגים חדשים של עבודות שמהן אפשר להתפרנס ברמות שכר גבוהות יותר. החל מאמצע שנות האלפיים חלה עלייה בתעסוקה בקרב החרדים – הן גברים והן נשים: שיעור התעסוקה של גברים חרדים שינה מגמה והחל לעלות, ושיעור הנשים החרדיות שנכנסו לשוק העבודה הואץ (תרשים 10). שיעור התעסוקה של נשים חרדיות כיום גבוה מהמוצע בקרב נשים ב-OECD ב-11 נקודות האחוז ופער התעסוקה בין נשים יהודיות לא-חרדיות וחרדיות ירד מאוד, ועומד על כ-7 נקודות האחוז בלבד בדומה לתחילת שנות השמונים (תרשים 11).

¹⁶ להרחבה ראו קסיר (קלינר), 2006.

¹⁷ בין התוכניות המרכזיות תכנית ויסקונסין ("אורות לתעסוקה") להרחבה על התוכנית ראו גל, 2007.

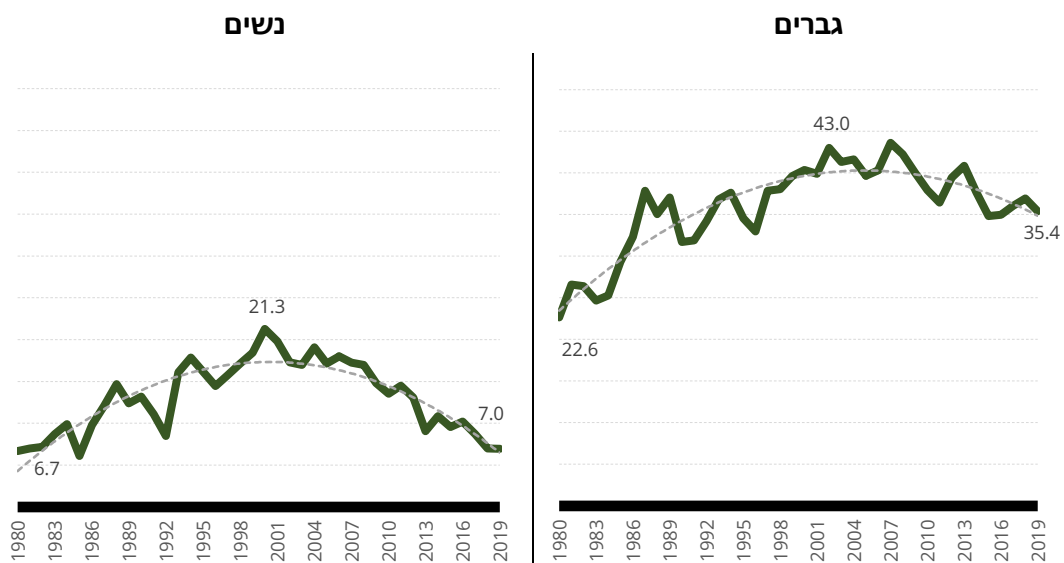
תרשים < 10 שיעורי תעסוקה, גילי 25–64, שנים 1980–2019

מקור: ניצה (קלינר) קסיר ואסף צחור-שי, המכון החרדי למחקרי מדיניות.
נתונים: סקר כוח אדם של הלמ"ס, 2019–1980. קיים שבר בסדרת הנתונים בין השנים 2011 ו-2012. חרדים – עד שנת 2013 לפי הגדרת בית הספר האחרון, משנת 2014 ואילך לפי הגדרה עצמית.

תרשים < 11 הפרש שיעורי תעסוקה בין יהודים לא-חרדים וחרדים

גילי 25–64, שנים 1980–2019, נקודות האחוז

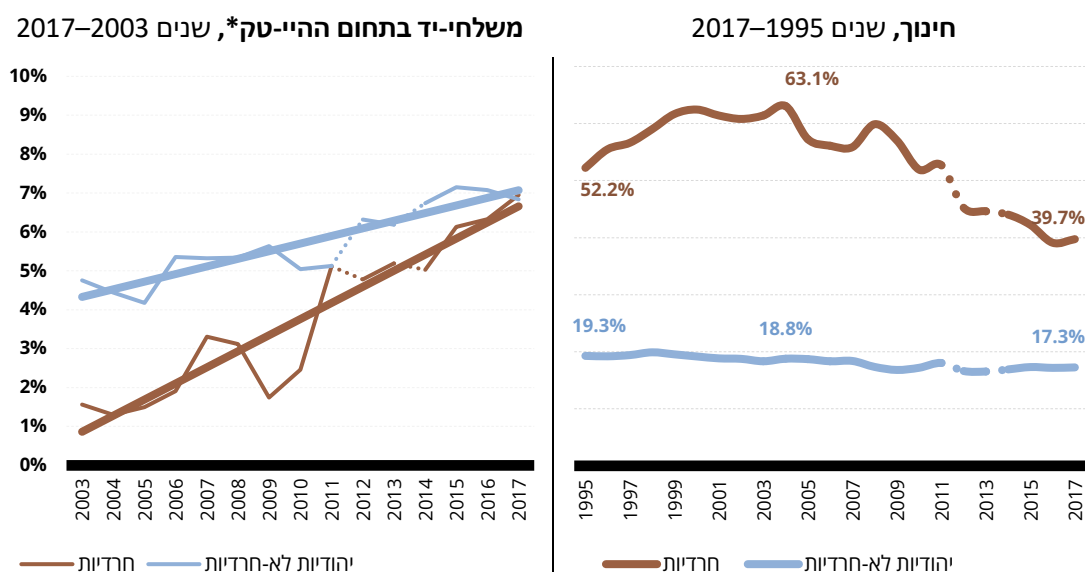
מקור: ניצה (קלינר) קסיר ואסף צחור-שי, המכון החרדי למחקרי מדיניות.
נתונים: סקר כוח אדם של הלמ"ס, 2019–1980. קיים שבר בסדרת הנתונים בין השנים 2011 ו-2012. חרדים – עד שנת 2013 לפי הגדרת בית הספר האחרון, משנת 2014 ואילך לפי הגדרה עצמית.

הקשיים הכלכליים המתגברים הובילו במקביל גם לגיוון של מקצועות הלימוד לנשים בסמינרים בעשור וחצי האחרונים. עד למשבר של תחילת המילניום הוכוונו הנשים החרדיות בעיקר ללימודי הוראה, וכך במחצית השנייה של שנות התשעים גדל שיעור התעסוקה של נשים חרדיות בתחום החינוך מ-52.5 אחוזים ב-1995 לכ-63 אחוזים בתחילת שנות האלפיים (תרשים 12). בעקבות

המשבר התרחבו והתגונו מסלולי הלימוד – ראיית חשבון, הנדסאות במסלולים שונים ועוד – וכתוצאה מכך משולבות כיום הבנות החרדיות במקצועות ובענפים נוספים. שיעור הנשים החרדיות המועסקות בחינוך עומד כיום על 40 אחוזים בלבד (תרשים 12). אחד התחומים הצומחים ביותר בקרב נשים חרדיות הוא ההיי-טק, המאפשר לבעלות כישורים גבוהים בתוכן להשתכר שכר גבוה יחסית. בעוד שבתחילת שנות האלפיים הנשים החרדיות כמעט שלא השתלבו בתעשיית ההיי טק, הרי שהיום שיעורן במשלחי יד בתחום זה עומד על כ-6 אחוזים בדומה ליהודיות לא-חרדיות (תרשים 12), ובקרב החרדיות הצעירות שיעור זה מגיע אף ל-10 אחוזים, שיעור הגבוה מזה של נשים יהודיות לא-חרדיות. עם זאת חשוב לציין כי הן מועסקות בעיקר בתפקידים ברמה הנמוכה בתעשיית ההיי-טק ולא בתפקידים הבכירים.

כאמור, אופן תעסוקה נוסף שצמח במהירות בקרב חרדיות בעקבות המשבר הוא עבודה כעצמאיות (תרשים 7-ב'). לצד העלייה בגיוון של מקצועות הלימוד והתעסוקה, חלה גם עלייה בשיעור הנשים החרדיות הפונות לתעסוקה כעצמאיות.

תרשים 12 < שיעור התעסוקה של נשים בחינוך ובמשלחי יד בתחום ההיי-טק, גילי 15 ומעלה

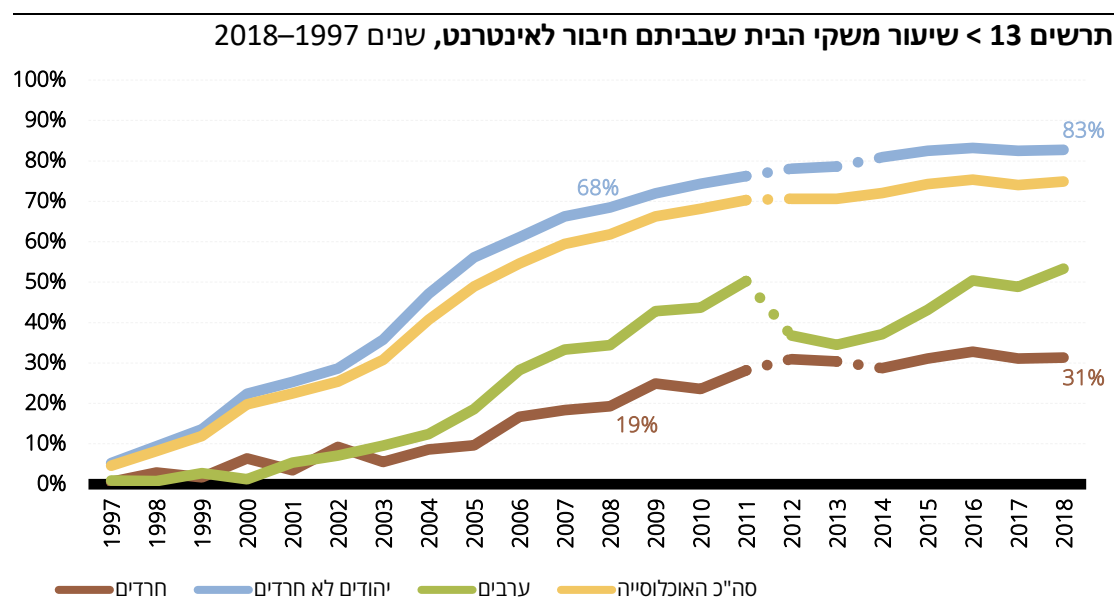

מקור: ניצה (קלינר) קסיר ואסף צחור-שי, המכון החרדי למחקרי מדיניות. **נתונים:** סקר כוח אדם של הלמ"ס, 1995–2017. קיים שבר בסדרת הנתונים בין השנים 2011 ו-2012. חרדים – עד שנת 2013 לפי הגדרת בית הספר האחרון, משנת 2014 ואילך לפי הגדרה עצמית. * משלחי יד: 21 – בעלי משלח יד בתחומי המדע וההנדסה; 25 – בעלי משלח יד בענפי טכנולוגיות המידע (ICT); 31 – בעלי משלח יד נלווה בתחומי המדע וההנדסה; 35 – הנדסאים וטכנאים בענפי טכנולוגיות המידע (ICT).

הגברת השימוש בטכנולוגיה ובדיגיטציה

שימוש נרחב יותר בכלים טכנולוגיים ודיגיטליים הוא אחת ההזדמנויות הקיימות עבור החברה החרדית במשבר הנוכחי. לאורך השנים חל גידול בשיעור הפרטים שבביתם יש חיבור לאינטרנט (31 אחוזים), וגם שיעור המשתמשים החרדים באינטרנט עלה והגיע ל-52 אחוזים מהחרדים (משמעותית

יותר משיעור משקי הבית החרדיים המחברים (לאינטרנט). עם זאת, קצב העלייה בחיבור לאינטרנט בחברה הערבית, ובמיוחד בחברה החרדית, הוא נמוך באופן משמעותי מאשר קצב העלייה בקרב יהודים לא-חרדים (תרשים 13)¹⁸.

מקור: ניצה (קלינר) קסיר ואסף צחור-שי, המכון החרדי למחקרי מדיניות.
נתונים: סקר הוצאות משק הבית של הלמ"ס, 1997–2018. קיים שבר בסדרת הנתונים בין השנים 2011 ו-2012. חרדים – עד שנת 2013 לפי הגדרת בית הספר האחרון, משנת 2014 ואילך לפי הגדרה עצמית.

עם זאת, בעוד שמשקי בית חרדיים מדווחים על גישה נמוכה לאינטרנט ביחס לקהל הרחב, הרי שבמהלך המשבר נרשם גידול משמעותי במספר המשתמשים החרדים החדשים ובנפח הגלישה באינטרנט בערים החרדיות: 78 אחוזים מדווחים כי הם משתמשים יותר באינטרנט בעקבות מגפת הקורונה, ורבים מדווחים כי ימשיכו להשתמש באינטרנט לאחר סיום המשבר (בזק, אפריל 2020)¹⁹. לפי סקר שערך משרד התקשורת (משרד התקשורת, מאי 2020), חרדים רבים הגבירו בתקופת הסגר את השימוש באינטרנט הביתי (61 אחוזים יותר) ובאינטרנט הסלולרי (51 אחוזים יותר), במידה גדולה יותר מיהודים חילונים (52 אחוזים ו-43 אחוזים בהתאמה). נתונים אלה מצביעים על מגמה של פתיחות גדולה יותר לאינטרנט ולאמצעים דיגיטליים בקרב החברה החרדית, שעשויה להישמר גם בתקופה שלאחר הסגר. פתיחות זו מתבטאת גם בכך שפוליטיקאים, ויותר מכך – אפילו מספר רבנים – עושים שימוש באמצעים דיגיטליים למטרות כמו העברת שיעורי תורה באמצעות קווי טלפון ואפליקציות וידאו²⁰.

¹⁸ להרחבה ראו ניצה (קלינר) קסיר, אסף צחור-שי, שקד אדר ואליהו ברקוביץ (טרם פורסם).
¹⁹ סקר של חברת בזק בקרב מדגם של 400 גברים ונשים בגילאי 20–55 מהציבור החרדי.
²⁰ ראו למשל: אבי רבינא, "מרתק: גפני בשיחה על יחס החרדים למדינה", כיכר השבת (29.4.2020); כיכר השבת, "הגר"ד לייבל: המחלוקת של הצדוקים והפרושים" (20.4.2020).

1. סיכום והמלצות

המשבר הכלכלי פגע בכלל האוכלוסיות במדינת ישראל, אך האוכלוסיות החלשות בשוק העבודה, ובכללה החברה החרדית, נפגעו יותר. כפי שאפשר ללמוד מניסיון קודם, אוכלוסיות חלשות בשוק העבודה לא רק נפגעות באופן קשה יותר ממשבר כלכלי, אלא גם זמן ההתאוששות שלהן צפוי להיות ארוך יותר באופן משמעותי. שיעורי האבטלה של האוכלוסייה החרדית והאוכלוסייה הערבית במשבר בתחילת שנות האלפיים חזרו לרמתם הקודמת רק שנים ארוכות לאחר שיא האבטלה, וכך עלול לקרות גם במשבר הנוכחי.

האוכלוסייה החרדית הייתה במצב כלכלי פגיע ערב המשבר, והיא עומדת גם כיום בפני אתגרים כלכליים. השתתפותה בשוק העבודה אמנם העמיקה לאורך השנים, אך במובנים רבים היא נותרה בשוליים של שוק העבודה. יותר מכך, משקי הבית החרדיים תלויים מאוד בזרם ההכנסות השוטף, וזאת בשל רמת ההכנסות הנמוכה ובשל הצמצום החומרי בחיי היום יום שמתקיימים ממילא. גם התלות הגדולה יחסית של משקי בית חרדיים בתשלומי העברה (מהמדינה ומפרטים ומגופים אחרים) הופכת אותם לפגיעים, שכן תשלומים אלה צפויים להצטמק בתקופת המשבר ולאחריו. במובן זה העצים המשבר את החשיבות של הון אנושי גבוה, לא רק לצורך השפעה על רמת השכר אלא גם כדי להקטין את הסיכון להיקלע לאבטלה וכדי להבטיח מוכנות לשוק העבודה העתידי.

לצד אתגרים אלה נוצרו גם הזדמנויות שחשוב לזהותן. הצורך הכלכלי צפוי להגדיל את המוטיבציה של חרדים להשתלב בכלכלה ובשוק העבודה. ממצאים ראשונים מסקר שנערך במכון הישראלי לדמוקרטיה מראים כי קיים רצון גובר להכשרה מקצועית, להגדלת היקף העבודה של מועסקים (בעיקר נשים) וליציאה לתעסוקה של פרטים שלא השתתפו בשוק העבודה (הרמן וענבי, מאי 2020). במסגרת המגמה לשילוב של חרדים בעולם התעסוקה, יש לשאוף לשלבם בתעסוקה איכותית ככל האפשר. בעשור הראשון של שנות האלפיים הוביל המשבר הכלכלי לעלייה בשיעורי התעסוקה של חרדים, לגיוון מקצועות הלימוד של הבנות החרדיות בסמינרים ולהשתלבות נרחבת יותר במגוון של משלחי יד וענפים כלכליים.

לאור זאת, אנו מצביעים על שלושה כיווני מדיניות שעל פיהם יש לפעול כדי לנצל את ההזדמנויות הקיימות עבור החברה החרדית ועבור האוכלוסייה בכלל. מדיניות זאת הייתה נחוצה עוד טרם המשבר, אך הצורך הדוחק בצעדי מדיניות אלה התחדד מאוד בעקבותיו.

ראשית, מדיניות של השקעה בהון האנושי ושל הנהגת הכשרות מקצועיות תסייע לעובדים שפוטרו לקצר את משך הזמן של חיפוש העבודה, ותסייע לאנשים שהיו מחוץ לשוק העבודה להיכנס אליו לראשונה. כמו כן, הכשרה תשפיע לחיוב על פיריון העבודה ועל רמת השכר העתידית. מניסיון העבר עולה, כי המשבר יוצר הזדמנות להגדיל את הנכונות בחברה החרדית להרחבה של מגוון ההכשרות

המקצועית בסמינרים ולשיפור טיבן ואיכותן. למרות הגיוון שהתרחש בשנות האלפיים במקצועות הלימוד, הריכוז התעסוקתי בענף החינוך עדיין גבוה מאוד. לפיכך, נדרשים צעדים נוספים כדי לגוון את מקצועות הלימוד ולהנגיש מקצועות נוספים בסמינרים לבנות חרדיות. לצד זאת, גם עבור גברים חרדים נדרשים הכשרות מקצועיות וסיוע בכלים מתאימים כדי להביא להשתלבות מיטבית שלהם בתעסוקה. המשבר הנוכחי יכול להוות זרז להגדלת ההכנסות של משפחות חרדיות משוק העבודה, לצמצום העוני ולהעצמת האיתנות הפיננסית של החברה החרדית.

שנית, נדרשת השקעת משאבים בדיגיטציה ובשיפור האוריינות הדיגיטלית, הן מצד המדינה והן מצד החברה החרדית, כחלק מההזדמנות הקיימת כיום לשילוב של חרדים בשוק העבודה. למרות הרתיעה שקיימת בחברה החרדית משימוש באינטרנט ומהכנסת כלים דיגיטליים לחיי היום-יום, נראה כי המשבר הנוכחי הוא פתח לשינוי, לפחות במידת מה. ניסיון העבר מראה כי גם הרדיו, שממנו הייתה רתיעה גדולה בחברה החרדית, קיבל הכשר והפך לשכיח יותר בקרבה מאז תקופת מלחמת המפרץ שבמהלכה שימש ככלי חשוב להעברת מידע. המשבר הנוכחי והפערים הדיגיטליים שהתבלטו בעקבותיו מהווים הזדמנות לקידום של החברה החרדית בהיבטים כלכליים ואחרים. משקי בית, מנהיגות ומוסדות חרדיים פתוחים היום לטכנולוגיה יותר מאשר בעבר.

צמצום הפערים בחברה החרדית יסייע להגדלת פרוץ העבודה והשכר ולהרחבת האפשרויות התעסוקתיות העומדות בפניהם. חיבור משמעותי יותר של החברה החרדית לאפשרויות הגלומות ברשת האינטרנט וצמצום הפערים הדיגיטליים יכולים לסייע לחברה החרדית להשיג מטרות הקשורות בהכשרה לשוק העבודה, ברכישת השכלה פורמלית ובשילוב בתעסוקה. הכשרה מקוונת ועבודה מהבית יהפכו מקובלים יותר בשוק העבודה העתידי, ומגמה זאת תאפשר הזדמנויות להכשרה ולתעסוקה גדולות יותר לחרדים. יתר על כן, האופי המקוון של לימודים ושל עבודה מרחוק יכולים לאפשר השתתפות למי שנמנע עד כה מלימודים ומעבודה בשל דרישה להפרדה מגדרית.

כיוון מדיניות שלישי נוגע לעצמאים ולפריילנסרים. המשבר שפגע באוכלוסייה זו באופן קשה הגביר את המוטיבציה שלה להתמקצעות ולהתנהלות מסודרת ומוסדרת, במטרה לפתח מוכנות מיטבית בעתיד למצבים קיצוניים. מדיניות של ליווי עסקים ושל פיתוח כישורים ומיומנויות הרלוונטיים לעצמאים תסייע רבות לפלח אוכלוסייה זה בשוק העבודה. כמו כן, המשבר הבליט את החשיבות של הנהגת ביטוח אבטלה לעצמאים, שייקבע כמובן בהתחשב בסיכון מוסרי (Moral hazard) שעלול להיות גלום בביטוח כזה.

המשבר הכלכלי הנוכחי פגע בכל חלקי האוכלוסייה, ולכן יש לבחון את המדיניות לכלל האוכלוסיות שנפגעו. לצד זאת יש להתאים את המדיניות לקבוצות האוכלוסייה השונות. חשוב לזהות את הפגיעה השונה בכל קבוצה, ולהגדיר את הדגשים הנדרשים כדי לסייע לה בהתאם למאפיינה ולצרכיה הייחודיים.

לסיכום, למרות הקשיים הכלכליים הרבים שמתהווים במשבר הנוכחי, נוצרות בו גם הזדמנויות משמעותיות להתערבויות אפקטיביות ולהנעת תהליכי שינוי שעשויים להתרחש כעת בתעסוקה, בהשכלה, בהכשרות ובדיגיטציה. אלה הם תהליכי שינוי שמדרשו גם טרום המשבר, אך הצורך בהם כעת גובר. זיהוי ההזדמנויות שנפתחות בעקבות המשבר יסייע להצביע על צעדים שיביאו לעתיד טוב יותר למשקי הבית החרדיים ולאוכלוסייה כולה. חשוב שהמדיניות הממשלתית תזהה את ההזדמנויות האלה ותתמוך במימושן.

רשימת מקורות

- אגף הכלכלן הראשי, "[מאפייני העובדים המושבתים](#)", 1 ביוני 2020, משרד האוצר.
- אגף הכלכלן הראשי, "[ניתוח מאפייני דורשי עבודה בתקופת הקורונה – מאי 2020](#)", 7 במאי 2020, משרד האוצר.
- אגף הכלכלן הראשי, "[השפעת נגיף הקורונה על התוצר, הגירעון והחוב](#)", 27 באפריל 2020, משרד האוצר.
- בזק, "דוח בזק לשימוש בדיגיטל במגזר החרדי", אפריל 2020.
- בנק ישראל, "[התייחסות נגיד בנק ישראל לרשת הביטחון הכלכלית בישיבת הממשלה היום בירושלים](#)", הודעה לעיתונות, 12 ביולי 2020.
- בנק ישראל, "[התחזית המקרו-כלכלית של חטיבת המחקר](#)", הודעה לעיתונות, 6 ביולי 2020.
- בנק ישראל, "[הנתונים הכלכליים העיקריים ברקע החלטת הוועדה המונית על הריבית 06.04.2020](#)", מצגת נתונים המלווה את הודעת הריבית מיום 6 באפריל 2020.
- גל ג'וני, "[תוכנית וויסקונסין: מרווחה לעבודה](#)", פנים: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך, דצמבר 2007, גיליון 41.
- הלר אורן, "[מי נפגע ממשבר הקורונה? אפיון השכירים שפוטרו או הוצאו לחל"ת על פי שיוך ענפי](#)", אפריל 2020, המוסד לביטוח לאומי.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, "תוצאות סקר מצב העסקים בעת התפשטות נגיף הקורונה (גל 7)", הודעה לעיתונות, 14 ביולי 2020.
- הרמן תמר ואור ענבי, "[השלכות הקורונה על החברה החרדית](#)", 7 במאי 2020, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- משרד התקשורת, "[דוח שימושים באינטרנט בתקופת הקורונה](#)", 18 במאי 2020, לשכת הדובר.
- פלוג קרנית, ניצה (קלינר) קסיר וסיגל ריבון, "[אבטלה והשכלה בישראל: על מחזורי עסקים, שינויים מבניים ושינויים טכנולוגיים: 1986-1998](#)", רבעון לכלכלה 3 (אוקטובר), עמ' 374–416, 2000.
- פרידמן מילטון, קפיטליזם וחופש, 1962 (ירושלים: אדם).
- קסיר (קלינר) ניצה, "[שוק העבודה בעידן הגלובליזציה: אתגר למדיניות המאבק בעוני](#)", התוכנית לכלכלה וחברה, אגרת 2, מכון ון ליר בירושלים, עמ' 72–76, 2006.

קסיר (קלינר) ניצה ואסף צחור-שי, "[על תרבות ועוני בחברה החרדית – היבטים שונים של עוני בחברה החרדית](#)", 2017, המכון החרדי למחקרי מדיניות.

קסיר (קלינר) ניצה, אסף צחור-שי, שקד אדר ואליהו ברקוביץ, "דיגיטציה בחברה החרדית" (שם זמני, טרם פורסם), המכון החרדי למחקרי מדיניות.

קסיר (קלינר) ניצה ודמיטרי רומנוב, "[איכות החיים של אוכלוסיות בחברה הישראלית – מבט השוואתי](#)", 2018, המכון החרדי למחקרי מדיניות.

קסיר (קלינר) ניצה, שלומית שהינו-קסלר ואסף צחור-שי, "[בין בחירה לאין ברירה: מה משפיע על היקף שעות העבודה של נשים חרדיות?](#)", משפט חברה ותרבות א', 2018.

שירות התעסוקה, "[דוח דופק שוק העבודה – אפריל 2020](#)", מאי 2020 א'.

שירות התעסוקה, "[משבר הקורונה: היערכות שירות התעסוקה להחזרת המובטלים לשוק העבודה](#)", מאי 2020 ב'.

IMF, [World Economic Outlook Update](#) and IMF staff calculations, June 2020.

IMF, [IMF staff calculation](#) (15.4.2020), Retrieved June 14, 2020.

OECD, [OECD Economic Outlook 107](#), Preliminary version, June 2020.